

### ОПІКУНСЬКЕ ПРАВО В СТАТУТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529 РОКУ

Проблема становлення опікунського права у Великому князівстві Литовському (далі — ВКЛ) вивчалася як дореволюційними авторами, так і сучасними. В. І. Пічета — єдиний дослідник ХХст., який написав цілу серію робіт, спеціально присвячених вивченню інституту опікунського права в Статутах ВКЛ. Він проаналізував усі артикули, які регулюють опікунське право в Першому і в Другому Статутах. Свої дослідження В. І. Пічета починає з положень Руської Правди, опікунське право якої, на його думку, зробило певний вплив на розвиток цього інституту у ВКЛ, особливо в перші два століття. У його роботах просліджуються зачатки опікунського права, перш за все в земських привілеях, наводиться чимало прикладів із судової практики, що свідчать про те, що із затвердженням приватної власності й приватного землеволодіння удосконалювалися і норми опікунського права. Автор правильно підкреслив, що головне місце за нормами Статуту в опікунському праві належить батькові, який призначає на свій розсуд опікуна. Далі В. І. Пічета, посилаючись на відповідні артикули Статуту 1529 року, перераховує обов'язки опікуна, завданням якого є не лише забезпечити збереження майна і турбота про вдову і дітей покійного, але й турбота про виконання всіх повинностей, що лежали на опікуваних маєтках, перш за все, виконання військової повинності [1, 456–472]. Серед сучасних українських вчених, які у своїх роботах торкаються проблеми опікунського права у Статутах ВКЛ, слід назвати П. П. Музиченка [3] і Н. М. Крестовську [4].

У Статуті ВКЛ 1529 року опікунському праву присвячено окремий розділ — п'ятий, під назвою «Про опікунів» [2]. У цьому розділі міститься детальна регламентація інституту опіки, кола осіб, які могли бути опікунами, порядок їх призначення і перепризначення, обов'язки, відповідальність, порядок регулювання опікунського майна, що свідчить про підвищений інтерес держави до захисту права власності. Подальше закріплення інституту опіки, окрім Статуту ВКЛ 1529 року, знайшло своє відображення й у Статутах ВКЛ 1566 та 1588 років.

Під опікою розумілося заповнення недостатньої здатності у певної особи до самостійного набуття і здійснення цивільних прав і обов'язків (тобто дієздатності) за допомогою інших, спеціально призначених осіб.

Правові норми, які регулюють інститут опіки у Статуті 1529 року, склалися у звичаєвому праві ще задовго до кодифікації права у ВКЛ. Розвиток інституту опіки слід пов'язувати з розвитком феодальних відносин. Встановлення норм звичаєвого опікунського права виходило виключно з сімейних зв'язків. У першій частині артикулів V розділу «Про опікунів» Статуту 1529 року найважливіше місце займає порядок регулювання опіки над неповнолітніми і по-

рядок спадкоємства ними майна, досить доцільно підкреслюється дотримання терміну давності після досягнення ними повноліття при вступі у спадщину. Це питання є центральним аспектом при порівнянні минулого і нововведень, адже вільне розпорядження власністю займає одне з головних місць в умовах швидкого розвитку товарно-грошових відносин.

Опіка встановлювалася над малолітніми обох статей, над душевнохворими (божевільними) та марнотратниками, над деяким майном до певного часу. Опікун — це особа, котрій доручалася турбота і догляд над неповнолітніми сиротами та їх майном до досягнення повноліття. Беручи до уваги, що малолітні нездатні самостійно виховуватись та доцільно розпоряджатися своїм майном, батьки заповітом або місцева адміністрація своїм рішенням призначали їм опікуна. Після смерті матері батько вважався природним опікуном малолітніх дітей. Так само й мати могла бути призначена за заповітом чоловіка їх опікункою. Якщо мати недбала про виховання та про майно своїх дітей-сиріт, тоді на вимогу родичів суд міг передати опіку комусь із старших родичів. Батько міг заповітом призначити і сторонню особу опікуном для дітей. У цьому випадку вибір батьком опікуна давав певну гарантію щодо особи опікуна, жодних інших додаткових гарантій не вимагалось. Якщо у заповіті не було призначено опікуна, тоді право бути опікуном над сиротами мали найперше мати-вдова або бабуся сиріт, котра мала відповідні матеріальні можливості, добросесна, немарнотратна. Якщо матері не було в живих або вона була нездатна здійснювати опіку, тоді опікунські обов'язки переходили до старшого брата сиріт або до одного з дядьків чи інших родичів з батьківського роду. Якщо таких родичів не було, то обов'язки опікуна переходили до родичів чоловічої статі з роду матері, а коли й таких не було, тоді опікунство переходило до родичів жіночої статі за батьківською, потім за материнською лінією. За відсутності родичів опікуна малолітній дитині призначала місцева адміністрація.

Особу, яка мала сім'ю і вела аморальний спосіб життя, зокрема транжирила своє майно або була психічно хворою, належало віддавати під догляд опікуна, поки вона зміниться на краще або не видужає. Опікуна для такої особи призначала і звільняла місцева адміністрація. Пізніше, за часів Гетьманщини, суд набув права виносити декрети про недійсність правочинів стосовно відчуження майна, про що доводилося до загального відома. Цей декрет мав зворотню юридичну силу для угод, укладених марнотратниками або душевнохворими, тобто ці угоди не визнавалися дійсними.

Опіку над майном відсутньої особи встановлювала місцева адміністрація, признаючи опікуном кого-небудь із родичів відсутнього або із сторонніх осіб. Якщо відсутній з будь-яких причин не міг негайно повернутися із-за кордону, він мав право сповістити про це місцеву адміністрацію і призначити опікуна за своїм вибором. Після повернення відсутнього додому опікун повинен був передати йому майно і скласти звіт про свою діяльність.

У ВКЛ опіка над дитиною встановлювалася за волею батька або за законом.

За Статутом 1529 року природним опікуном за законом виступала мати, якщо вона не виходила заміж удруге. У разі заміжжя вдови опіку перебирали

на себе родичі, однак процедура такої опіки у Статуті 1529 року не прописана, але за аналогією з іншими частинами цього ж артикула можна припустити, що ними були дядьки по батьківській лінії. Невиконання або неналежне виконання матір'ю опікунських обов'язків було підставою для звернення родичів дитини до великокнязівського суду або до суду панів радних. У разі доведення провини матері діти та їхнє майно передавалися під опіку дядькам по батьківській лінії або іншим родичам. Законодавець передбачив і відсутність таких родичів по батьківській лінії: в цьому випадку опікун призначався безпосередньо князем або панами радними (арт. 6 розд. IV). Лише Статут 1566 року обмежив права матері щодо опіки над дітьми, визначивши, що опікуном за законом має виступати старший із братів, повнолітній, а у разі відсутності такого — дядьки по батьківській лінії або по матері. У випадку відсутності родичів-чоловіків опікун дітям призначався князем або нижчими органами державної влади (арт. 3 розд. VI).

Батько мав право призначати опікунів своїм дітям у заповіті або шляхом передсмертного слова (дослівно у тексті Статуту 1529 року — «сходячи с того світу») (арт. 6 розд. IV). Це передсмертне прохання мало спільну природу з римським фідейкомісом — передсмертним волевиявленням спадкодавця передати спадщину вказаним ним особам.

Прогресивною, навіть із сучасних позицій, була норма звичаєвого права, яка дозволяла дитині висловлювати свою думку щодо особи призначуваного опікуна. П. П. Музиченко наводить приклад судового рішення, коли суд, вислухавши доводи неповнолітнього сина, відхилив кандидатуру дядька сироти і призначив опікуном матір-удову [3, 228–229].

У будь-якому випадку досягнення повноліття хоча б одним із синів було підставою для перебирання ним опіки над молодшими братами і сестрами.

До призначуваного опікуна висувалися певні вимоги. Він повинен був жити в тому ж повіті, що й підопічні діти, володіти маєтком, співрозмірним з маєтком підопічних, бути людиною не похилого віку, розумним, хазяйновитим (арт. 5 розд. VI).

Основним обов'язком опікуна, незалежно від способу встановлення опіки, було збереження майна дитини, яке приймалося ним за описом і по закінченні опіки за цим же описом поверталось підопічному. Майно підопічного опікун міг витрачати на потреби дітей та підтримання майна у доброму стані. Статут 1529 року дозволяв опікуну користуватися лише доходами від нив, млинів та присудів, але не сребщизною, тобто державним податком із земельної власності, і не штрафами (арт. 7 розд. V).

Відносини дитини з батьками (опікунами) своїм змістом мали не тільки обов'язки дітей. Батьківська (опікунська) влада, як і в попередні часи, поширювалася принаймні на вирішення долі своєї доньки: заміжжя дівчини без згоди батьків (опікунів) вважалося проступком, винна несла відповідальність у вигляді позбавлення спадщини (арт. 11 розд. IV).

Артикули Статутів ВКЛ про можливість захисту майнових прав неповнолітніх у суді жодним чином не вказують про набуття дитиною властивос-

тей суб'єкта права. Суд міг винести постанову про стягнення з недбалого опікуна усіх майнових збитків нанесених підопічному (арт. 1–2 розд. V), а ініціатива у справі, як і всі дії по ній, не передбачала участі неповнолітнього.

Неможливо не погодитись із висновком П. П. Музиченка про те, що опікунське право у ВКЛ досить активно і всебічно захищало майнові права неповнолітніх. Але й тут є декілька особливостей. По-перше, правовому захисту підлягали тільки майнові права неповнолітньої шляхти і тільки дітей, які перебували під опікою. По-друге, батьківські повноваження щодо майна залишалися практично безмежними. Крім того, у відповідності до земського права батько не ніс відповідальності ні за виховання дітей, ні за їх утримання, хоча такі обов'язки передбачалися правом церковним. Що ж до дітей інших станів, то ситуація у відносинах між дорослими і дітьми взагалі була дещо іншою.

Передусім, дитина невільної людини успадковувала її статус (арт. 12 розд. XI). По-друге, права батька нешляхетського стану на дитину були ширшими і простягалися аж до права розпоряджатися свободою дитини. Під час голоду батько міг навіть продати дитину у рабство з правом подальшого викупу (арт. 10 розд. XI).

Однією з відмінних характеристик правового статусу дитини вважаються особливості її юридичної відповідальності. Певною мірою вони були зафіксовані у Статутах ВКЛ. Наприклад, у Статуті 1529 року встановлюється вичерпний перелік підстав для відповідальності дітей по цивільних справах: 1) по нерухомому майну, взятому у заставу батьком, яке родичі заставонадавача хотіли б викупити; 2) у справах про поручительство, здійснене батьком; 3) у справах про родовий маєток, в яких батько реально виступав у суді відповідачем; 4) у справах про борги батька (арт. 5 розд. V).

У вказаних випадках діти виступають як суб'єкт цивільної відповідальності не за власні делікти, а за делікти або невиконання цивільно-правових зобов'язань батька. Слід погодитись з Н. М. Крестовською у тому, що тут мав місце «феномен об'єктивно протиправного діяння, відповідальність за яке конструювалась за принципом «чужі справи — моя відповідальність» [4, 88].

Отже у ВКЛ правове регулювання відносин між дітьми та дорослими набуло нових рис, що проявилось у систематизації норм опікунського права, затвердженні захисних норм для дітей усіх станів.

### Література

1. Пичета В. И. К истории опекунского права в Литовском статуте 1529 года // Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. — М., 1961.
2. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Пацькова. — О.: Юрид. а-ра, 2002.
3. Музиченко П. П. Культура українського опікунського права у законодавстві Великого князівства Литовського // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. — О., 2007. — Т. 6.
4. Крестовська Н. М. Ювсепальне право України: Історико-теоретичне дослідження. — О., 2008.

### Анотація

*Поперечна Н. В. Опікунське право в Статуті Великого князівства Литовського 1529 року.* — Стаття.

У статті розглядаються норми опікунського права за Статутом Великого князівства Литовського 1529 року. Характеризується поняття опіки, вимоги, які висувалися до опікунів, їхні обов'язки та відповідальність за неналежне їх виконання.

*Ключові слова:* опіка, опікунське право, Велике князівство Литовське, Статут Великого князівства Литовського 1529 року.

### Summary

*Poperechna N. V. Guardian's right in Statut of the Grand Duchy of Lithuania 1529.* — Article.

In the article the norms of guardian's right are examined after Statut of the Grand Duchy of Lithuania 1529. The concept of guardianship, requirements which was pulled out to the guardians, is characterized, their duties and responsibility for their improper implementation.

*Keywords:* guardianship, guardian's right, the Grand Duchy of Lithuania, Statut of the Grand Duchy of Lithuania 1529.

УДК 340.15(474.5):347.4

*Х. В. Майкут*

## ІНСТИТУТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА СТАТУТАМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Забезпечення виконання зобов'язань є важливим цивільно-правовим інститутом у сучасних умовах, який має давнє історичне походження. Він зародився ще у Стародавньому Римі, розвивався у наступних століттях. Цей інститут також властивий Статутам Великого князівства Литовського. Оскільки правові норми забезпечення зобов'язань за Статутами застосовувалися на українських землях аж до середини ХІХ ст., необхідно детальніше розглянути цей цивільно-правовий інститут.

Російський дореволюційний вчений К. Анненков вважав, що під забезпеченням зобов'язань слід розуміти засоби або способи, спрямовані на зміцнення зобов'язань, тобто надання їх більшої імовірності щодо отримання за ними задоволення кредиторам [1, 231].

Найпоширенішим видом забезпечення зобов'язань у Литовських статутах була застава. В основу правових норм, що регулювали ці відносини, передусім, була покладена рецепція Руської Правди, адже застава на українських землях сформувалася саме в часи Київської Русі [3, 121].

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського відбувався розвиток торгівлі, виробництва, кредитно-грошових відносин, що вимагало вдосконалення законодавства щодо забезпечення зобов'язань. Це було одним із завдань Литовських статутів.

Литовські статuti розрізняли заставу рухомого та нерухомого майна. Об'єктом застави могли виступати речі, які належали заставодавцю на праві влас-